

Linksmoji magija tradicinėje lietuvių kultūroje: pokštaujantis burtininkas

Jūratė ŠLEKONYTĖ

Straipsnyje gilinamasi į nepaprastų žmonių kategoriją – burtininkus, jų vaizdinį tradicinėje lietuvių kultūroje. Pasitelkiami pasakojimai apie burtininkus, paprastai priskiriami mitologinėms sakmėms, taip pat kalbinė ir etnografinė medžiaga. Autorės dėmesį patraukė specifinė burtininkų veikla – pokštavimas pasitelkus magiją. Aiškinamasi, kokius maginius veiksmus burtininkas atlieka, kodėl ir kaip veikia jo magija. Pastebima, kad sakmėse burtininkai neretai pavadinami monininkais. Senojoje lietuvių raštijoje (XVII–XVIII a.) monininku buvo vadinamas burtininkas, žynys, o XIX a. pabaigos–XX a. I pusės kalbinėje bei folkloro medžiagoje – burtininkas, gebantis sukelti optines iliuzijas, paveikti objektus per atstumą. Monininkais neretai buvo pavadinami ir savotiški keliaujantys aktoriai, už tam tikrą atlygį rodantys iliuzinius triukus. Jų pasirodymai artimi dabartiniams iliuzionistų pasirodymams ir veikiausiai yra jų pirmtakas. Tyrime naudojami analitiniai aprašomasis bei interpretacinis metodai.

Prasminiai žodžiai: burtininkas, monininkas, magija, optinė apgaulė, pokštauti.

Įvadas

Norbertas Vėlius veikale „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ išskyrė nepaprastų žmonių kategoriją, į kurią įtraukė raganas, burtininkus, žmones blogomis akimis, užkalbėtojus, dvasregius, vilktakius (Vėlius 1977: 199–279). Šį kartą rūpės burtininko vaizdinys. Kadangi bendrais bruožais jis jau aptartas minėtoje publikacijoje, tai gilinsimės į jo specifinę veiklą ir tos veiklos kontekstą.

Burtininkas apibrėžiamas kaip asmuo, kuris „buria, burtais gydo, spėja ateitį, yra būrėjas, žavėtojas“ (LKŽe: *burtininkas*). Taip aprėpiamos jo veiklos sritys, tačiau nedetalizuojami antgamtiniai gebėjimai bei jų panaudojimas įvairiose gyvenimo situacijose.

Etnologas Jonas Balys pateikė išsamesnį apibrėžimą: „Burtininkas, asmuo, turįs ypatingą žinojimą ir galėjimą santykiauti su antgamtinėmis jėgomis ir jas palenkti norima kryptimi. Tuo jis išsiskiria iš aplinkos žmonių ir savo sugebėjimus gali panaudoti kitiems žmonėms pagelbėdamas arba jiems pakenkdamas“ (Brš 2: 102). Mokslininkas išskyrė dvi šių nepaprastomis savybėmis pasižyminčių žmonių grupes: 1) burtininkas – žmogaus pagalbininkas, patarėjas ir gydytojas; 2) monininkas, arba raganius, kuris pikta darydavęs (ten pat). N. Vėlius pagal veiklos pobūdį burtininkus taip pat skirstė į burtininkus, kurie padeda žmonėms, ir raganius, kurie kenkia. Tyrėjo nuomone, „sakmėse ir tikėjimuose abi šios kategorijos taip sumišusios, jog neįmanoma jų atskirti“, t. y. tokie žmonės vienu atveju gali kenkti, o kitu – padėti (Vėlius 1977: 233–234). Burtininkas savo valia pasirenka, kaip panaudos turimą galią, tai priklauso ir nuo susiklosčiusių aplinkybių. Įdomu, kad žodžiui „monininkas“ J. Balys suteikė neigiamą konotaciją, atskirdamas jį nuo gera darančio burtininko. Galima pastebėti, kad lietuvių sakmių raganos, kitaip nei burtininkai, suvokiamos kaip perdėm neigiamas personažas (Vėlius 1977: 218–233).

Burtininko veiklos spektras gana platus. Apžvelgęs lietuvių mitologines sakmes, N. Vėlius pastebėjo, kad, padėdami žmonėms, burtininkai nubaudžia vestuvėse kenkiančią raganą (ar burtininką), gydo žmones ir gy-

vulius, išveda kenkėjus, suranda pavogtus daiktus, nurodo vagį, spėja ateitį. O kenkdami jie paverčia žmones gyvuliais (paukščiais) arba susargdina. Prie neigiamos burtininkų veiklos tyrėjas skyrė ir šaipymąsi iš žmonių, kito pajuokimą. Tokiu atveju „burtininkai nesiekia žmogui pakenkti fiziškai, o tik nori jį pašiepti“ (Vėlius 1977: 240–241). Tačiau neretai dėl tokio pasišaipymo žmogus patiria nemenkų materialinių nuostolių ir nemalonių išgyvenimų. Būtent šis burtininkų veiklos aspektas – pokštujančio burtininko vaizdinys lietuvių mitologinėse sakmėse – tapo šio tyrimo taikiniu. Daugiausia dėmesio bus skiriama vaizdinėms apgaulėms, aiškinamasi, kokius maginius veiksmus burtininkas atlieka, kaip veikia jo magija.

Burtininkai minimi, jų maginė veikla aprašyta daugelyje seniausių baltų religijos ir mitologijos šaltinių (maždaug nuo XIII a.). Jie gali būti pristatomi kaip ypatingi žmonės, atliekantys senąsias apeigas, kartais save kildinantys iš senųjų žynių luomo (Vėlius 1996: 45–46). Užuominų apie jų pokštavimus (ar panašią veiklą) galime aptikti, pavyzdžiui, Mato Pretorijaus veikale „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“ (*Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne*, XVII a. II pusė). Čia rašoma, kad prūsai labai gerbė tuos, kurie „žyniaudami mokėjo rodyti visokius keistus pokštus, labiausiai stebinusius neišmanėlius“ (BRMŠ 3: 236). Sunku pasakyti, kas turėta omeny, tačiau remiantis gerokai vėlesne folkloro medžiaga galima daryti prielaidą, kad užsimenama apie burtininkus, magiją pasitelkiančius pramogai. XIX a. pabaigoje–XX a. viduryje užrašytuose folkloro tekstuose tokie burtininkai kaimo bendruomenėje vadinti komediantais, fokusininkais. Pasakojimų apie pokštujančius burtininkus lauko tyrimuose galima užrašyti iki šiol. Todėl straipsnyje remsimės ir XXI a. pradžios užrašymais, kuriuose atsimenami XIX a. pabaigos–XX a. pradžios įvykiai.

J. Balys leidinyje „Lietuvių mitologiškos sakmės“ (1956) išskyrė naratyvų grupę „Burtininkai išdarinėja pokštus“ (BLMS 181–185). Tokiose sakmėse pasakojama, kaip burtininkai, pasitelkdami magiją, nutraukia merginoms sijonus, sukelia žmonėms vaizdines apgaulės, sukeičia objektus vietomis ir kt., dėl to visi patiria nepatogumų. Visuose šiuose pasakojimuose burtininkai turi komiškų bruožų. Sakmių apie besilinksminančių burtininką gana daug ir jos įvairios. Bronislavos Kerbelytės sudaryto „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ trečiajame tome, skyriuje „Maginių savybių ir priemonių turintys žmonės“,

yra apibendrinti duomenys ir apie burtininkų pokštavimus: kaip jie krečia eibes per vestuves, pokštuoja supykdyti ar šiaip sumano pajuokauti arba tiesiog nori pademonstruoti savo galias, sugluminti žmones (KbLPTK 3: 227–229).

Galima pastebėti, kad burtininkai įvairių tautų kultūrose mėgsta juokauti, krėsti pokštus, demonstruoti sunkiai paaiškinamus triukus ir savo nepaprastus gebėjimus. Apie tai užsimenama ir viduramžiais visoje Europoje paplitusiose legendose: štai XIV a. legendoje pasakojama, kaip burtininkas Mišelis Skotas (Michael Scot) svečiams parodė prinokusių vynuogių kekes, o kai šie siekė jų nusiskinti, pamatė, kad laiko vienas kito rankoves – tai tebuvo iliuzija (MF 2000: 1056). Mitologinių sakmių apie pokštujančius burtininkus užfiksavo rusų (CД 2: 532), suomių (FBLM: 175–177), švedų (TSFL: 244–247), olandų (KNML 679, 684) ir kt. tautų liaudies tradicijose. Tad tai visoje Europoje egzistavęs reiškinys.

Burtininko asmenybė ir tikrovė

Dėl sugebėjimo gydyti, kerėti, atlikti nepaprastus veiksmus burtininkas vietinėje bendruomenėje buvo įsimintina asmenybė. Mitologinėse sakmėse tokie asmenys neretai išlieka anonimais – prisimenami tik jų neįtikėtini, aplinkiniams žmonėms nepaaiškinami maginiai gebėjimai. Vis dėlto sakmėse yra paminėta ir keletas burtininkų pavardės, o kartais ir profesija ar tautybė, pavyzdžiui: latvis Riškus (LTR 4636/4/), Jankauskis (LTR 4650/328/), kalvis Šimkus (LTR 5012/31/), Varanauskis (LTR 5036/7/), muzikantas Čeikauskas (LTR 4813/127/), Partunatas Luskauskis (LTR 4058/253/), Jezdauskis (BLMS 184). Yra išlikę pasakojimų ir apie itin spalvingas asmenybes, kurios apipintos gausiais amžininkų atsiminimais, kurie jungiasi į ciklus. Šiuose pasakojimuose gyvenimiškos detalės kartojasi arba pastebimos tam tikros jų variacijos. Lietuvių pasakojimuose apie burtininkus naratyvų gausa išsiskiria du asmenys: Žemaitijoje žinomas burtininkas Kazragys ir Šimutis iš Gervėčių krašto. Pastarajam N. Vėlius yra skyręs straipsnį „Tautosakinis personažas ir jo prototipas“, atskleidžiantį, kaip konkretus asmuo tampa folkloriniu personažu (Vėlius 1989: 346–356). Pirmieji pasakojimai apie Pelegrindos kaimo ūkininką, muzikantą Šimą (Simoną) Augulį buvo užrašyti dar XX a. pr., o per 1970 metų ekspediciją Gervėčių kraš-

te užfiksuota daugiau nei šimtas sakmių, pasakojimų ir atsiminimų. Tokie naratyvai buvo populiarūs ne tik Gervėčių apylinkėje, bet ir tolimesnėse vietovėse, ten dažniau buvo prisimenami Šimučio, kaip burtininko, gebėjimai, ir tik retkarčiais šmėkštelėdavo vienas kitas žmogiškas jo bruožas (Vėlius 1989: 347). Liudininkų atmintyje tai buvęs galingas burtininkas Šimas (Šimutis), kuris padėdavęs žmonėms, tačiau mėgdavęs iš jų ir pasišaiptyti, kartais net kenkdavęs. Sugretinus atsiminimus su šio žmogaus gyvenimo faktais paaiškėjo, kad bėgant metams pasakojimai apie jį transformavosi, ir, paklusdami sakytinės tradicijos dėsniams, virto folkloro naratyvais, turinčiais daug bendra ir su kitur užrašytais pasakojimais apie burtininkus.

Atsiminimų apie Šimutį pavyko užrašyti ir 2011 metų ekspedicijoje Gervėčių krašte. Lauko tyrimų metu vietinių žmonių pasiteiravus apie burtininką Šimutį gervėtiškiai pasakojo jau tautosakinius naratyvus apie jo gebėjimą burtininkauti, pokštauti, muzikuoti (LTRF cd 581/03/, 582/01-8/, 583/02-6/, 584/01-9/, 585/02-2/, 587/16-25/, 590/20-28/)¹. Bet į pasakojimus kartkartėmis įsiterpdavo ir realių faktų: prisimindavo jo šeimą (dukra Julytę ir jos santykius su tėvu), Šimučio, kaip užkalbėtojo, veiklą (LTRF cd 585/05-16/, 586/02-4/, 591/09-12, 10-13/, 594/06-7/). Šie duomenys leido atkurti ir realaus asmens – Šimo Augulio – paveikslą (Vaitkevičienė 2011: 17–18).

Savą garsų burtininką Kazragį turėjo ir Žemaitija, tačiau apie šį asmenį sakmių užrašyta gerokai mažiau (LTR 4728/110, 111/, 4732/131/). Kita vertus, atsiminimai apie šį asmenį nebuvo kryptingai renkami, jie fiksuoti tik atsitiktinai. Iš turimų sakmių sužinome, kad Kazragys buvo kalvis, mokėjęs krėsti pokštus (LTR 4728/111/, 4732/131/). 2011 m. užrašyta, kad Kazragys buvo šiaučius (batsiuovys), kuris eidavo per kaimus siūdama batus (LTRF cd 663/5/). Tikslį jo gyvenamoji vieta nežinoma, užsimenama, kad jis gyveno Giliogiryje (Rietavo sav.) (LTR 4732/131/), Vatušių, o paskui Budrikių kaimuose (Rietavo sav.) (LTR 4728/110/), netoli Stalgėnų (Plungės raj.) (LTRF cd 663/5/). Galbūt Kazragys ne kartą keitė gyvenamą vietą, tad išties buvo keliaujantis batsiuovys, o ne kalvis. Burtininkas veikiausiai vadinamas pavarde (tuose kraštuose ji gana paplitusi), jo vardas niekur neminimas. Pasakojama, kad jis „turėjęs knygas kokias ten“ (LTR 4728/110/) („Juodoji

knyga“, iš kurios neva buvo mokomasi burtų, – įprastas folklorinio burtininko atributas). 2011 metais Rietavo apylinkėse buvo užrašyta pasakojimų apie burtininko triukus ir jo šeimą: turėjo sūnų, bet šis tėvo galių nepaveldėjęs (LTRF cd 663/5/)². Kita pateikė vaizdingai prisiminė burtininko eibes ir kad jis palaidotas vietos kapinėse:

„Kazragys apčierydavo dar Oginskį, o Jėzau... Toks buvo burtininkas. Kaip mūsų Žemaitijos turgus dabar kad yra, priešais gyveno. O tada su šešiais arkliais veždavo tą Oginskį pas brolių. Sako, parvažiuoja tas Oginskis, sustojo arkliai – ir viskas, nejuda. Kas čia darosi?! Ir vienai žiūri, ir kitaip – nepavažiuoja, ir viskas. Sako, tikriausiai Kazragys [sustabdė]. Sako, neškit jau kiek ten tų pinigų jam. Paleisk, sako, tu mūsų arklius. Nu, jį gaudydavo. Vietinis Kazragys buvo, guli mūsų kapinėse <...>“ (LTRF cd 528/13/)³.

Kas yra monininkas

Kaip jau minėta, burtininkai vertinti dvejopai – kaip teigiami ir kaip neigiami asmenys. Tikriausiai remdamasis sakmių informacija, J. Balys būtent kenkiantį burtininką įvardino monininku. Bevardis burtininkas dar pavadinamas „čėrauninku“, „šposininku“, „štukoriumi“ ar „pokusininku“, „komedijantu“, mat krėsdamas eibes žmonėms, jis elgiasi tarsi komikas.

Žodis „monininkas“ ir jo vediniai minimi senojoje lietuvių raštijoje. Pirmą kartą ši leksema aptinkama „Lietuviškame žodyne“ (*Lexicon Lithuanicum* – rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, XVII a. vidurys): *Zauberer* – *zinnys*, *monininks* bei *Gauckeley* – *monai* (BRMŠ 3: 78). Frydrichas Pretorijus Vyresnysis „Vokiečių–lietuvių žodyne“ (*Clavis Germanico–Lithvana*, ~1680) žodį *Bezauberer* vertė „apmonininkas“ (BRMŠ 3: 93). Čia paminėti ir žodžiai *Gauckeln* – *Mūnyti*, *Gauckel*=*Werk* – *Monai* (BRMŠ 3: 94). Trikalbiame žodyne „Lenkiškų, lotyniškų ir lietuviškų žodžių aruodas“ (*Prompt[u]arium dictionum poloniarum, latinarum et lituanicarum*, ~1620) žodį *monyti* (žodyne *moniu*) bei *monai* (žodyne *monay*) užfiksavo ir Konstantinas Sirvydas (BRMŠ 3: 474).

1. Užrašyta straipsnio autorės ir Pojautos Vilkauskaitės Gervėčių ekspedicijoje 2011 m.

2. Užrašyta straipsnio autorės ir Andželikos Jakubynienės Užpelių k., Medingėnų sen., Rietavo r. 2011 m.

3. Iš rietaviškės Zofijos Ruškienės užrašė Vita Ivanauskaitė-Šeibutienė. Rietavo ekspedicija, 2011 m..

Tuo tarpu XVII a. II pusėje M. Pretorijus monininku (*Monininks*) pavadino vaidilą (*Weydeler*). Šis asmuo mokėjęs sukviesti gyvates ir žalčius bei juos užkeikti, kad nedarytų žmonėms žalos. M. Pretorijus mėgino aiškinti ir žodžio „monininkas“ kilmę iš žodžių *Moniu* arba *Maniu* „suprantu, žinau“ (BRMŠ 3: 263). Tikėtina, kad šis žodis kildintinas iš *mono* – „burto, vyliaus“ (Beresnevičius 2001: 115). Tad senojoje lietuvių raštijoje „monininkas“ suprastas kaip burtininkas, magijai pasitelkiantis monus. Gerokai pakitusią žodžio „monininkas“ prasmę randame „Lietuvių kalbos žodyne“. Čia jis praradęs ezoterinį atspalvį:

Mōnininkas, -inykas „fokusininkas“. *Apstojo žmonių būrys, veiza į tą mōnininką* Mžk.⁴ *Mōnininkai keistumus rodo* J. *Tiems visiems matant, monininkai, įvairiai apsidarę, guviai guvesniai terliojos, o stebantys tuo džiaugės ir vyproso* M.Valanč. *Tie mōnininkai turbūt tikrai žmonims akis apmonija* Lž. (LKŽe: *monininkas*)

O „Lietuvių enciklopedijoje“: „Monininkas – žmogus, kuris rankų judrumu ar kitomis priemonėmis apgaudinėja žmones“ (LE 19: 193). Lietuvininko Martino Tydeko atmintyje žodis „monyti“ siejamas su „įmantriu tyčiojimusi, šaipymusi iš žmonių“ (MLE 3: 161).

Daugiau informacijos suteikia šio žodžio sinonimas „monėlninkas, -nykas“, siejamas su asmens gebėjimu manipuluoti aplinkiniais žmonėmis:

Monėlninkas, -nykas. 1. „apgavikas, suvedžiojojas, sukčius“. *Et, monelnykas: nei anas serga, nei ką, tik tingi* Dgl. *Seniau kermošiuos visokių monėlnyčių privaziuodavo* Sv. *Ko tu to monėlninko klausai!* Brs. *Svieta monėlnykas* Dglš.; 2. „viliotojas“. *Monėlnykas pinigų* Dglš.; 3. „fokusininkas“. *Monėlninkas monija visaip, t. y. dirba visokius monus* J.; 4. „burtininkas, hipnotizuotojas“. (LKŽe: *monėlninkas*)

Taigi ilgainiui „monininkas, monelnykas“ pradėti sieti nebe su antgamtinėmis galiomis, bet su rankų miklumu, įgudimu manipuluoti žmonėmis, tad priartėjo prie šiuolaikinio fokusininko sampratos. Beje, skirtis tarp „tikrosios“ magijos ir rankų miklumo išvelgta dar XVII a. minėtame F. Pretorijaus Vyresniojo žodyne, kur pateikiamas žodis *Gauckeler* verčiamas „Metteln-

kas. Mūnininkas“ (BRMŠ 3: 94). O „Lietuvių kalbos žodyne“ žodis „metelninkas“ aiškinamas taip:

Metėlninkas, -nykas, -ė (l. *mietelnik*). 1. „juokdarys, cirko artistas“. *Kai eidavo vengrai, tai nors turėjome metėlninkų: jie ir štukų, ir juoko pridarydavo* PnmA. *Metelnykas iš to vaiko, jis be baikų nieko nepadarys* Vv. (LKŽe: *metėlninkas*).

Pateikiami ir šio žodžio vediniai: *metelninkauti, -ąuja, -avo*. Skr „būti metelninku, juokus krėsti“; *metelninkystė* „juokdario, cirkininko darbas“. (LKŽe: *metelninkauti, metelninkystė*). Galbūt tai lenkų kalbos įtaka. XIX a. pradžios žodyne žodis *mietelnictwo* iš šios kalbos verčiamas „šokinėjimo ant virvių ar lynų amatas“ (SJP: 92) arba siejamas su linksmybėmis, verčiamas „juokdarystė, juokavimai“ (SPRN: 253). Į lietuvių kalbą šis žodis veikiausiai atkeliavo kartu su pramogų kultūra – akrobatiniais pasirodymais, įvairių maginių triukų demonstravimu miestelių aikštėse.

Šis žodis susieja magiją, kaip antgamtinę galią, su magija, kaip įvairių triukų rodymo menu. Įdomu, kad tokią dviprasmybę jautė ir kalbinti pateikėjai. Antai viename žemaitiškame XX a. viduryje užrašytame tekste pokštaujantis burtininkas vadinamas „menininku“: „...Ateji tuoks menininks... ruoda, kaip žmogus per medi lend...“ O pasakojimą išklausi žmona savo vyrą pataisė: „Tu negera pasake, ne menininks, uo muonininks, kur akes taip žmuonims apmuony“ (LTR 5031/68/).

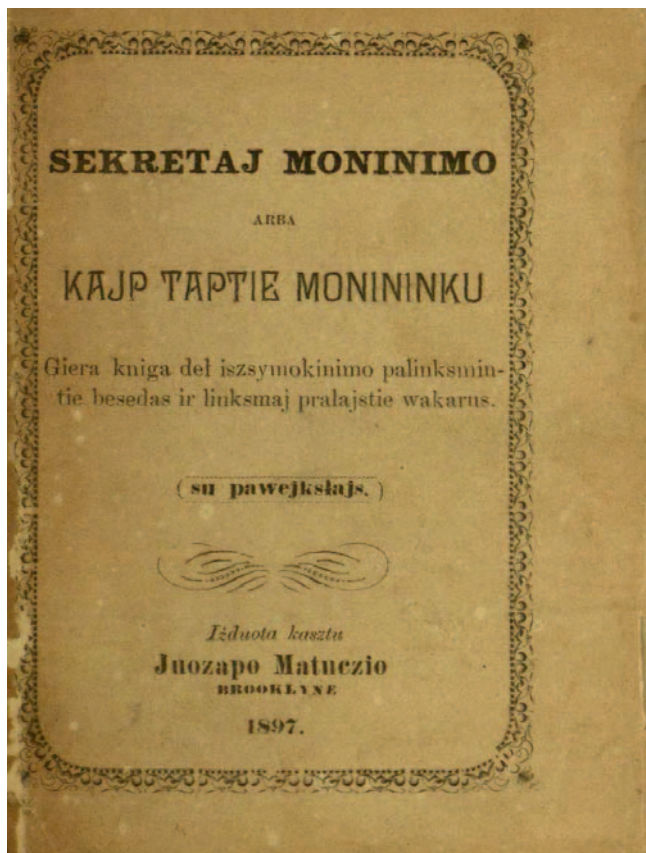
Taigi galime teigti, kad magija, kaip antgamtinė galia, ir žmonių triukai, kuriems atlikti reikia rankų miklumo bei psichologijos išmanymo, paprastam žmogui buvo vienodai sunkiai suvokiami, gaubiami paslapties ir sukeldavo panašų įspūdį.

Vienas folkloro rinkėjas, specialiai domėjęsis tokių burtininkų veikla, yra užrašęs tokią pastabą:

„Neretai į kaimus užklysta magikų, vadinamų liaudies „monelnykais“, kurie parodo visiems įdomių fokusų. Įdomu, kaip senesnieji, seneliai supranta magikų veiksmus. Esą monelnykai savo stebuklus darą „su velnio pagalba“. Bet ši nuomonė tai tik daugiausia senų prietarinių moterėlių ar šiaip silpno mąstymo žmonių nuomonė. Šiaip daugiau paplitusi nuomonė, kad monelnykai tik apgaudinėja, leidžia monus į akis“ (LTR 1200c/14/).

4. Vietovardžių ir asmenvardžių santrumpas aiškinamos „Lietuvių kalbos žodyne“ (žr. <http://www.lkz.lt/dzl.php?11>).

Tai patvirtina ir monininko sampratos istorinė kaita. Senojoje lietuvių raštijoje (XVII–XVIII a.) šis asmuo suvoktas kaip burtininkas, atliekantis tam tikras apeigas, turintis maginių galių. O štai XIX a. pabigos–XX a. I pusės kalbinėje bei folkloro medžiagoje monininkas tiesiog geba rodyti monus – stebėtojams sukelti optines iliuzijas, paveikti objektus per atstumą. Neretai ši veikla virsta tik pramoga: magiški triukai tampa pasipelnymo būdu, o monininkas – aktoriumi-fokusininku.

XIX a. pab. skirtis tarp kaimo burtininko ir artisto-fokusininko buvo įvardinta Amerikoje išleistoje ir Lietuvą pasiekusioje knygelėje „Juozapo Matucio, Sekretaj moninimo arba Kajp taptiĖ monininku: Giera kniga del iszsymokinimo palinksmintie besedas ir linksmaj pralajstie wakarus“ (1897 m.), skaitytoją supažindinančioje su magija kaip scenos meno rūšimi. Knygos autorius atskyrė liaudišką monų sampratą ir pramoginio meno rūšį: „Žmones pirmiau myslidavo, kad žmogus rodidamas wysokias bajkas, apwilkdavo akis žmogaus su pamacze wialnio arba negieraje dwase. Da ir szia diena mias rasime Lietuwoje tokių žmonių kurie pamatia bajkas sziandieniniu monininku kriaczenczes, pradetu žegnotie ir prie wysu szwentu szauktis. Bet czionaj Amerikoje žmones budamy daug kitrasny, jau žino kad tos bajkos ner kriaczemos su pagiaľba jokios negieros dwasios, ale tyktaj per sukrama ir wysokies prietajsas to kuris kriacze tas bajkas“ (*Sekretaj moninimo* 1897: 4).

Kaip tampama monininku

Kalbėti apie tiesiogines sąsajas tarp XVII a. ir XIX–XX a. monininkų neturime pagrindo. Iš mitologinių sakmių matyti, kad monininkais galėjo būti kaimynystėje gyvenę valstiečiai – jiems monai nebuvo pragyvenimo šaltinis. Kita vertus, ketvirtadalyje sakmių apie burtininkus minimas kitoks jų statusas – tai kareiviai, muzikantai, elgetos, meistrai, malūnininkai (Vėlius 1977: 237), t. y. žmonės, nutolę nuo žemdirbiškos kasdienybės, daug keliaujantys (kareiviai, elgetos), profesionalūs amatininkai (kalvis, siuvėjas) arba žmonės, išlavinę tam tikrą gebėjimą (muzikantai). Pavyzdžiui, muzikantas kaimo bendruomenėje gana dažnai buvo suvokiamas kaip išskirtinis asmuo, jo net prisibijota, kita vertus, be muzikantų neišsivaizduojamas joks vakarėlis. Dar XIX a. II pusėje–XX a. pradžioje Dzūkijoje ir Suvalkijoje tikėta, kad griežti smuiku galima išmokti padedant magijai, griežti išmoko velnias (Kirdienė 2002: 119–120). Muzikantai magijos dažniausiai griebdavosi per vestuves (ten pat: 121–122). Ir slavų pasaulyje burtininkas įvardijamas pagal profesiją, pavyzdžiui, juo gali būti *guslininkas* („kanklininkas“) (lenk. *guślarz*, *guślnik*, *guśnik*, slovak. *gušl'až*) (CĐ 2: 529). Burtininku pavadinamas ir kalvis (ček. *kouzelnik*, morav. *kuzlíř*) (CĐ 2: 529). Tikėta, kad muzikantus ar dailides profesijos paslapčių išmoko velnias, tad jie yra sudarę sutartį su nelabuoju (CĐ 2: 530). Tad žmonės, įvaldę tam tikrą amatą, gebėję atlikti paprastam žmogui nesuprantamus veiksmus, buvo siejami su mitinėmis, „anapustinėmis“ jėgomis.

Lietuvoje paslaptingi žmogaus gebėjimai taip pat suteikdavo pagrindą įtarimams, kad jis susijęs ryšiais su piktosiomis jėgomis, plg. „jis buvo pusiau su biesu“ (LTR 5012/31/). Prisimenama, kad burtininko Šimučio niekas nėra sutikęs bažnyčioje, tad tikėta, kad jis buvo susidėjęs su velniais ir turėjo *čiornaknyžką* (LTR 4232/551/). Mitologinėse sakmėse būtent velnias sugeba apgauti žmogų. Gerai žinomos sakmės apie tai, kaip velnias siūlo žmogui ką nors mainyti: keistis šautuvais, pypkėmis, tabakinėmis, arkliais, armonikomis arba velnias žmogui padovanoja kokį nors daiktą. Žmogus mielai mainosi, nes velnio daiktai atrodo geresni, gražesni, brangesni. Po kurio laiko velnio žmogui duoti daiktai virsta medžio gabalais, arklis – dvėseliena (KbLPTK 3: 274–275). Akivaizdu, kad velnias yra iliuzijų kūrimo meistras, todėl galintis šią galią suteikti ir žmogui. Tad magijos galia yra iš kažko gaunama,

perimama, užsimenama, kad pokštavimo burtų mokomasi už tam tikrą atlygį (LTR 4732/132/). Kita vertus, monininko amato galima išmokti ir tiesiog nusipirkus maginę priemonę (galime prisiminti, kad nusiperkama ir gėrybes nešanti mitinė būtybė aitvaras), pvz.: Partunatas Lukauskis buvo „iš kokio ten tiligento nusipirkęs lazdelę“ (LTR 4058/253/). Sakmėse taip pat užsimenama, kad magijos priemonę galima pasigaminti iš tam tikrų gyvūnų kūno dalių:

„Šimkus pasakojo, kaip galima komedijas dirbti: reikia sugauti šikšnosparnį, apmerkti spiritu ir laikyti, kol nupus mėsa, liks kauliukai“ (LTR 5012/33/).

„<...> Pagauk gyvatį ir ištrauk jo šitų, ito šakutes nutrauk. Nu ir pas dėjai ir turi sau kišenių. Ir vat mergaitė atais su sijonu, tai išves šokt ir nukris jos sijonas, ir stovės. Albo smuikai visi patruks, jeigu anas prikiš tenai...“ (LTR 4159/105e/)

Tiek šikšnosparnis, tiek ir gyvatė dėl savo kūno sandaros ir elgsenos laikyti ypatingais gyvūnais. Šikšnosparnio kūno dalys naudotos meilės magijoje: tikėta, kad su jo kauliukais galima pritraukti ar atstumti mylimą (nemylimą) žmogų (MT 2688–2695). Tikėta, kad ir gyvatės išnara galinti sukelti iliuzinius vaizdus:

„Jei padaryti iš gyvatės išnarų žvakę ir primėtyti šiaudelių, tai, uždegus tą žvakę, viskas atrodo gyvatėmis“ (Upytė). (MŠ 3: 129)

„Jei radęs gyvatės išnarą, uždegsi ją dvyliką valandą naktį iš smailiojo galo ir jeigu su tavim su daug žmonių, tai visiems pasirodys, kad iš jų rankovių lenda gyvatės“ (Sidabravas). (MŠ 3: 129)

„Jei gyvatės išnarą vidunaktį uždegti, tai uždegusiam žmogui pasirodys, kad kitiems žmonėms iš užančių, nosies ir burnos lenda gyvatės (Sidabravas).“ (MŠ 3: 129)

Minima, kad monams galima naudoti ir įvairius vaistų mišinius (tai racionalesnis monų poveikio aiškinimas), užsimenama ir apie „juodąją magiją“ – monams sukelti reikia žmogaus taukų (LTR 1200c/14/).

Tad pagal pirminį burtininko-monininko galių kilmės aiškinimą, jos įgyjamos iš anapusinio pasaulio atstovų (ir magiškas objektas pasigaminamas padedant šioms jėgoms), o vėlesniuose pasakojimuose magijos priemonę jau galima įsigyti ir tapti fokusininku.

Burtininko pokštai

Vienareikšmio paaiškinimo, kodėl burtininkai pokštaudavo, sakmėse nėra. Matyt, būta įvairių priežasčių. Visų pirma, burtininkas bendruomenėje turėjo ypatingą statusą, su juo reikėjo elgtis pagarbiai, jis kėlė baimingą pagarbą. Jei kas su juo pasielgdavo nepagarbiai, sulaukdavo atpildo, pavyzdžiui, jei į vestuves Šimo nepaprašai, tai arkliai durniuoja, laužo viską; vestuvės ar krikštynos – jį girdė (LTR 4160/181/). Burtininko nebuvo galima ir supykdyti: kas užpykdavo, tam iškrėsdavo šposą (LTR 1692/90/). Taip pat negalima iš jo šaipytis (LTR 4232/458/).

Kita vertus, burtininkas pademonstruodavo savo galias ir jo paprašius:

„Nu, tai kadu susrinkom par jį [Šimą] jau, išsigerdyc per Kalėdas. Tadu: „Dėd Šimai, padarai ką kalvek.“ „A, aš padaryc galiu (a jau anas išsigėris jau gerai), bet visi pabėgsit iš mana namų.“ „Nu, padarai!“ <...> Ažsidegė Šimas!. Ugnis po visų pirkių laksto! Mes visi: „Dega!“ Kur kas – pro lungus, pro duris! Ugnis! Dega visur! Nu, vėl gi – po liepsnai, ir visakas.“ (LTR 4160/181/)

Burtininkai dažnai pokštaudavo per vestuves. Sakmėse net pasakojama, kaip savo galias rodydavo jaunikio ir jaunosios pusėms priklausantys burtininkai (KbLPTK 3: 224). Pokštauta ir vakarėliuose, karčemoose, turguose, kur susirinkdavo daugiau žiūrovų, bet eibių iškrėsdavo ir pavieniams žmonėms. Sakmėse minimi burtininkai, galintys:

1) sukelti tam tikrus vaizdinius (žmonės neva mato vandenį, ugnį, „pasuktus“ objektus);

2) fiziškai paveikti žmones bei aplinkos objektus (moterims nukrenta sijonai, burtininkas padaro, kad vestuvinių arklių nepajudėtų iš vietos, nuvirstų vežimas, nukristų vežimo ratai).

Bene dažniausiai minimas burtininkų gebėjimas – sukelti itin realistines iliuzijas. Iliuzija suvokiama kaip „jutimų apgaulė, paklaida, kurią sukelia iškreiptas tikrovės suvokimas“ (LKŽe: *iliuzija*). Akistatoje su burtininku atsідūrę stebėtojai išvysta tam tikrą vaizdą ir neabejoja jo tikrumu. Viena iš būdingesnių optinių iliuzijų – kai žmonės tariasi matantys vandenį:

„Yra tokių kumedninkų, kur pilną trobą vandens prileidž. Kur ten viens toks teip pridirbęs: vanduo tik ky-

ląs kyląs į aukštą. Daugiau tie žmonys, kurie ten buvę, lipą ant suolų, ant pečiaus, o čia vis tas vanduo kyląs ir kyląs aukštyn. Viens no pečiaus, mokėdams gerai plaukt, pabūgęs, kad neprigertų, šokęs plaukt – burt ant žemės ir nukritęs. Mat toj troba kai dūmų prileista buvus, ir gana.“ (SIŠLSA 433)

Šiame Mato Slančiausko XIX a. pabaigoje užrašytame pasakojime remiamasi ne konkrečiu atveju, o girdėtų naratyvų visuma. Tikėtina, kad apie sukeliamus monus (tokio pobūdžio sakmėse burtininkas paveikia ne vieną stebėtoją – liudininkų būna keletas) girdėjo iš kelių pasakotojų. Įdomi sakmės užuomina apie tai, kad vandens iliuzijai sukelti į trobą prileidžiama dūmų.

Burtininkai krečia eibes moterims: sukėlę vandens iliuziją priverčia jas apsinuoginti. Tai ir pasišaipymas, ir savotiškas spektaklis aplinkiniams: atleidę rytą kalvis Šimkus paklausęs, ar nori žmonės pamatyti moteris plikais užpakaliais; išėjęs, kažką pažavėjęs – atsiradęs upelis; moterys sijonus kėlęsi ir bridę per vandenį (LTR 5012/31/). Arba prisimenama, kaip burtininkas Kazragys pasakęs moteriai, kad ši skęstanti; ši pradėjusi keltis drabužius ir ėjusi aukštai kilnodama kojas; jai buvę užburtos akys (LTR 4732/131/).

Kartais taip moterims kerštaujami: jos pasišaiपो iš senuko, ir truputį paėjus ima tekėti per kelią upelis; moterys pradeda kelti sijonus aukštyn ir bristi; iš paskos einantieji juokiasi (VLD: 247). Vandens iliuzija sukeliamą ir panoms, kurios nenorinčios kalbėtis – jos taip pat pasikelia sijonus (LTR 4845/67/). Visais šiais atvejais burtininkas manipuliuoja natūralia žmogaus baime suslapti ar nuskęsti. Kitoje sakmių grupėje vaizduojama, kaip moterys viešojoje vietoje apsinuogina, nes pameta drabužį: burtininkas-muzikantas vakarėlio metu dėl kokių nors priežasčių supykęs ant merginos padaro taip, kad šiai šokio metu nukrenta sijonas (KbLPTK 3: 228; 43 variantai). Tiesa, pasitaiko variantų, kai nusenka kelnės ir vyrams. Netikėtas kūno atidengimas stebėtojams sukelia juoką, o nuogaliui užtraukia gėdą. Tad burtininkas siekia emocinio efekto.

Retesnis pasakojimas, kuriame vandens iliuziją jaunimo susibūrimo sukelia kriaučius, iš kurio visi šaiपोsi (LTR 822/189/). Toks pokštavimas pasitelkiamas ir kaip šantažo priemonė bendraujant su prekybininku žydu. Žydas neduoda cigarečių ar degtinės, todėl nenkenčia:

„Aš tau vondenis prilesu. Vun ir aš pats tūriu už durių, už klemkos <...> tas vanduo kyl, kyl, tas žyds un pečiaus užsilipo. <...> Paskiau un tuo pečiau kap šuoks uns <...> un tų grindų, nuosį nusibalnuoji.“ (LTR 4732/132/)

Panašiai burtininkas geba sukurti ugnies iliuziją, pavyzdžiui, kalvis Šimkus pas žydą paima tabokos ar papirosų. Jei žydas paklaus, kada sumokės – veizėk, jau krautuvė bedeganti. Žydas neša glėbiais prekes į gatvę, o vaikai gauda. Tas velnias Šimkus vėl sužavėjo (LTR 5012/31/). Kerštaudamas žmogui burtininkas pasako, kad dega jo vežimas, o šis puola gelbėti savo gėrybių – nupjausto pavalkus ar vežimą įstumia į balą bei ant jo turinio gausiai pila vandenį.

Degančio vežimo motyvas įterpiamas ir į ilgesnį pasakojimą, kurio centre – burtininko surengtas viešas pasirodymas. Žiūrovai regi nepaprastą dalyką – kaip jis neva lenda išilgai rasto:

„Kitą kartą važiuoją žmonys į kelionę su linais į Rygą. Matą, kad pas vieną karčemą daug žmonių sustoję teip juokias, teip juokias. Tie privažiuavę sustoję ir klausią: – Tai ko jūs čia juokiatės? Ką jūs čia matote?

– Gi, – sako, – ans kumedants lend par balkį.

O šie kai žiūrią, tik tas einąs ropa pasilenkęs pagal balkį, ir gana. Šie visiems pasakę, kad jis pagal balkį pasilenkęs ein, ir tie visi pamatę. Tas kumedants sakąs:

– Gi žiūrėkit visi – jūsų vežimai deg.

Šie pasižiūrią – kad viena liepsna. Supuolę išdraskė. Gi paskui žiūrią, kad nė svilte neapsvilę – nė ugnies, nė nieko. Akis apmoniję, ir gana.“ (SIŠLSA 417)

Tai tipiškas aktorius (fokusininko) pasirodymas žiūrovams, po kurio su kepure prisirenkama pinigų (LTR 2171/13/), klausiamą, kiek už tai žiūrovai sumokės (LTR 5036/6/). Arba karčemoje už triuką prašoma šnapso išgerti (LTR 3984/155/, 5012/34/). Tad tai vieši pasirodymai su triukų atlikėju ir publika, į kuriuos netikėtai įsiterpia naujas žiūrovas, kuris nėra paveiktas iliuzijos ir demaskuoja pokštinką, o už tai taip pat yra baudžiamas – pajuokiamas, pavyzdžiui, simboliškai užrakinant jo burną ar analogiškoje situacijoje sukuriant kitą iliuziją:

„Prieiną kur ten žmonys prė būrio žmonių, visi žiūrią ir juokęsis. Šie klausią:

– Kas čia yra, ko jūs juokiatės?

Anie saką:

– Ar nematote, kad gaidys balkį (sieniojū) velk?

Šie saką:

– Tas gaidys šiaudą prikabiną trauk, ne balkį.

Visi ir pamatę, kad ne balkis, bet šiaudys tam gaidžiui prikabytas. Tas štukorius išgirdęs tuoj tam vienam sakytajui kaptį lūpą ir įkabinęs tokią didelę spyną. Daugiau ir labai jo prašęs, kol ją, tą spyną, išėmė iš lūpos.“ (SIŠLSA 431)

„Puodžius važiavo su puodais. Pokusnykai lindo per medį. Puodžius mato, kad ropoja per viršų ir pasakė. Vienas sako: „tavo puodus kapoja“. Žiūri – juodvarniai puola. Pribėgęs su lazda pradėjo mušt ir sudaužė puodus.“ (LTR 5179/161/)

Tokie pasakojimai plito žodinėje kultūroje, o karvais net patekdavo į spaudos puslapius. Antai JAV lietuvių laikraštyje skelbiami autoriaus tėvo prisiminimai („Pasaka ne pasaka iš Šilutės apskrities“) apie turgaus dieną Šilutės karčemoje vykusį monininkų pasirodymą. Iš pasakojimo galima suprasti, kad veiksmas vyko tik įvedus litą, maždaug 1922–1923 metais. Monininkai per stalą paleido juodą gaidį, kuris ėjęs, po sparnu pasibrukęs ilgą rąstą. Vėliau prie žiūrovų prisijungęs puodžius Raudys, kuris pasakęs, kad iš tiesų gaidys tempia šiaudą. Prie vežimo grįžęs puodžius vietoj puodų jame radęs daugybę šunų, kuriuos išmušęs botagu, o iš tikrųjų – sudaužęs savo puodus. Taip sukčiai jį nubaudę už klastos demaskavimą (MŠ: 5). Šiame pasakojime monininkas apibūdinamas kaip „besarabo išvaizdos žmogus“, todėl tikėtina, kad pasirodymą surengęs čigonas. Šios tautos atstovai buvo vertinami neigiamai dėl sukčiavimo, galbūt čigonai buvo įvaldę ir akių dūmimo meną.

Kartais vaizdinės iliuzijos sukkeliamos ne siekiant pasipelninti ar įbauginti, o tiesiog dėl juoko. Pavyzdžiui, šeimininkei namuose ruošiantis kepti duoną, burtininkas „pasuka“ krosnį:

„Šposininkas ir burtininkas Jonas Jezdauskis. Kartą viena gospadinė kepė duoną. Tuo tarpu atėjo Jezdauskis. Kadangi daugiau nieko namuose nebuvo, tai ji paprašė, kad padėtų duoną nunešti prie pečiaus angos. Jezdauskis sako: „Ką čia mes nešime, geriau aš pečių antraip atsukčiau.“ Paėmė ir atsuko pečiaus angą. Gospadinė pakepė duoną. Jezdauskiui išėjus, pareina vyras ir mato, kad visose trobos kertėse besanti pakepta duona.“ (BLMS 184)

Dažnu atveju nelabai aišku, koks tokio burtininko elgesio motyvas, nes jis net savo veiklos rezultato paprastai nepamato – jau būna išėjęs, o apgavystės padarinius patiria duonos kepėja. Regis, burtininkas tiesiog nori pasipuikuoti savo gebėjimu ir pasišaipyti iš moters. Tiesa, vienu atveju burtininkas taip pasielgia kerštaudamas savo žmonai (LTR 4650/328/).

Šiuo gebėjimu pasinaudojama ir kitomis aplinkybėmis, o žmogui pavyksta įteigti tai, ko nėra:

„Žmogus vedas pri vežima pririšis karvį į turgų parduot'. Ji [Varanauskis] išiej ir saka, kiek tu, saka, nuor' už tun sava, saka, palšikį karvį. O ta karvė grynai juodmargė buvo. Tas žmogus atsisuk, žiūri, kad ta karvė yra palša, tuoke nu, rauduona karvė.“ (LTR 5036/5/)

Sakmiškų pasakojimų apie burtininkų manipuliavimą ir įtaigą yra ir daugiau, pavyzdžiui, jis rodo gyvatę, o ten – pantis (LTR 1993/4/), karves melžti einančiomis merginoms pasako, kad ganykloje karvių nėra, ten jaučiai; nuėjusios merginos iš tiesų randa jaučius (LTRF cd 663/5/).

Apie meistriškai kuriamas iliuzijas pasakojama ir stebuklinėje pasakoje „Kareivis užhipnotizuoja smuiklininką“ (ATU 664*/AT 664A*, B*). Pasaka žinoma daliai Europos tautų, užfiksuota ir Sibire (ATU 664*). Lietuvoje šis naratyvas skiriamas prie mitologinių sakmių masyvo. Žinomi du jo tipai. Siužetas AT 664 A*(6 var.) yra gana artimas aptartosioms sakmėms. Čia pasakojama, kaip karalius leidžia kareiviui pajuokauti. Karalius vietoj kareivių pamato nudegusius stuobrius (pajunta, kad rūmus semia vanduo, pamato krepšyje nešąs žmogaus galvą). Pabunda – sėdi, kaip sėdėjęs (KbLPTK 3: 229).

Kas yra monai ir kaip jie veikia

Remdamasis mitologinėmis sakmėmis, N. Vėlius monininkus yra taikliai įvardijęs akių apgaudinėtojais (Vėlius 1977: 241). Tai žmonės, turintys galių paveikti aplinkinių asmenų regimų vaizdų suvokimą. Atidžiau pažvelgus į tekstus apie monininkų triukus galima mėginti atsakyti į klausimą, kas tai yra monai ir kaip jie veikia. Tarp magijos ir pramoginių triukų yra gana trapi riba, tai liudija ne tik monininko samprata, bet jam artimo žodžio „monas“ suvokimas:

Mōnas (brus. *мана, ман*): 1. „šmėkla, vaiduoklis, žmogų klaidinanti dvasia“; 2. „apgavikas“; 3. „burtai, keurai, magija“; 4. „apgaulė“; 5. „akių dūmimas, fokusas“. (LKŽe: *monas*)

Sakmėse pasakojama, kad žmonės yra paveikiami kažkokios paslaptingos jėgos, kuri, kaip įsivaizduota, turi ir materialią išraišką – garų, rūko pavidalą, kuris gali būti suvaldomas išmanančio žmogaus. Prisiminkime jau cituotą tautosakos užrašinėtojo pastabą: „Pirm darant veiksmus, monininkai prileidžia kambarį monų (lyg kokių nemalonių ūkų, dūmų ar pan.) ir truputį palaukus daro savo veiksmus“ (LTR 1200c/14/). Toliau pateikiamas toks sakmiškas pavyzdys:

„Į vieną miestelį buvo atvykęs „monelnykas“ ir rodė tokį stebuklą. Pasistatė gatvėj stulpą, kuriame buvo skylė <...> apdūmė akis iš kokios tai bonkutės su vaistais ir ėmė lišti per tą stulpo skylę. <...> Gi atvažiuoja žmogus su šieno vežimu. O kad tas žmogus tik ką buvo atvažiavęs, tai jo akys nebuvo „apsimonijusios“ ir jis tik pamatė, kad „monelnykas“ šliaužia pamažu pro stulpą.“ (LTR 1200c/15/)

„Bonkutėje su vaistais“ slypintys dūmai primena narkotizuojančias medžiagas. Panašus pavyzdys užrašytas ir iš kito pateikėjo (LTR 4845/67/). Iliuzijas sukeliančią medžiagą galima ir pačiam pasigaminti, tik reikia žinoti, kaip:

„Asančios tokios žolės. Sako, reikią tų vabuoliukų, kur ant alksnių vasarą pūkais apsivelią. Tų reikią buteliuką prikišti, su korkiu užkorkavoti, į žemę įkasti ir čielus metus laikyti, tai kai atkiši, ir eis kai vanduo iš to buteliuko toks rūks. Kiti kitus vabuoliukus sakę.“ (SIŠLSA 433)

Monininko kerų poveikis aplinkiniams apibūdinamas labai panašiai: vyrams pučiami monai į akis, o vėliau pasirodžiusiam žmogui jų kliūna, kai prieina arčiau prie burtininko (LTR 1315/171/), sakoma, kad žmonėms buvo apdumtos akys (LTR 3984/155/), monai į akis įleisti (LTR 4575/348/). Apie anksčiau minėto Pelegrindos Šimučio triukus prisiminta, kad jis „žmonėms migla akis užtraukdavo, o tam žmogui, kur vėliau atvažiavo, nebuvo užtraukęs...“ LTR 4232/551/. Tas pats faktas patvirtinamas ir dar vienoje sakmėje:

„Mat vis tai akis apmonij ir gana. Kits ten vaikščiojėš aukštai ištemptu lynu, tą daugybė žmonių apstoję žiūri,

juokiasi. Vienas priėjo, mato, kad ant šešėlio to lyno ant žemės vaikščioja. „Ką tie kumedininkai apmato, tai tiem ir apmonij akis, o kad kas iš šalies priein, dą jų nepamatytis, tai tas ir mato, ką jie daro.“ (SIŠLSA 432) (Išretinta mano – J. Š.).

Tad būtina monų veikimo sąlyga yra artimas kontaktas su burtininku – kitaip žmogus nepatiria jo poveikio. Burtininkas „apdumia“ akis. Žodyne *apdūmti* aiškinama taip: 1. „aprūkyti dūmais, apdūmyti“; 2. „apnešti, apipustyti“; 5. *prk.* „apgauti“. (LKŽe: *apdumti*). Pirmosios žodžio reikšmės nurodo, kad objektas apgaubiamas lakios konsistencijos medžiaga, t. y. dūmais. Antra reikšmė nurodo į objekto uždengimą kita materija. Tad ir vienu, ir kitu atveju kažkas yra užklojama, paslepiama. Gal taip atsiranda penktoji perkeltinė reikšmė „apgauti“, nurodanti, kad kažkas yra nuslepia, idant būtų pasiektas tam tikras tikslas. Turime daug frazeologizmų, kuriuose miglos, dūmų leidimas į akis ir reiškia apgaudinėjimą:

Akis užpilti migla „niekų pripasakoti“ (FŽ: 39); *Akis užpūsti dūmais* „apgauti, primeluoti“ (FŽ: 40); *Dūmus leisti į akis* „meluoti“; *Dulkes pūsti į akis* „meluoti“ (FŽ: 164); *Miglą/-as pūsti į akis* „meluoti“; *Miglą pripūsti* „meluoti“; *Miglą leisti į akis* „meluoti“ (FŽ: 426).

Su akimis visada siejami ir monai. Dauguma atvejų monai pučiami, leidžiami į akis arba sakoma, kad kam nors monų į akis nepakliuvo. Apie glaudų monų ir akių ryšį liudija ir gausybė frazeologizmų, nusakančių apgavystės, melavimo procesą: *Monus leisti į akis* „apgaudinėti“; *Monų privaryti į akis* „primeluoti, prifantazuoti“ (FŽ: 430). Ir daugybė kitų:

Akių apdūmimas 1. „apgaulė“, 2. „klaidumas“; *Akių apmonijimas* „apgaulė“; *Akių apmulinimas* „apgavimas. *Akių apvilkinimas* „apgaudinėjimas“; *Akių dūmikas* „apgavikas“ (FŽ: 5); *Akis apmonyti* „apgauti“; *Akis apmulinti* „apgauti“; *Akis apmulkinti* „apgauti“ (FŽ: 11); *Akis miglinti* „apgaudinėti“; *Akis monyti* „meluoti, apgaudinėti“; *Akis mulinti* „meluoti norint apgauti, apgaudinėti“ (FŽ: 23); *Akis uždenginėti* „apgaudinėti“; *Akis užglostyti* „apgauti meiliai kalbant“; *Akis užknisti* „apgauti“ (FŽ: 38); *Akis užmonyti* „apgauti“ (FŽ: 39).

Panašią mitinę leksiką aptinkame ir senojoje lietuvių raštijoje. Jokūbo Brodovskio „Vokiečių-lie-

tuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodyne“ (*Lexicon Germanico=Lithvanicum et Lithvanico=Germanicum*, ~1740) rasime pavyzdžius: *Wejus pranėfzti, apmoniti* bei *Akis dūti kūm apmoniti* (BRMŠ 4: 21). F. Pretorijaus Vyresniojo žodyne monai siejami su kvapu, garu: *Dunft. garas, Kwapas. Einen blauen Dunft machen. Apmoniju. Monai.* (BRMŠ 3: 94). O antai Johano Richterio „Vokiečių–lietuvių kalbų žodyne“ (1728) žodžiui „monai“ siūlomas vokiškas atitikmuo *Augen Verblendung* (BRMŠ 4: 48), t. y. „apakinimas“. Tad šis vaizdinys yra tikrai senas. Ir sakmėse monai turi materialią išraišką: yra lakios konsistencijos – dūmų, rūko, miglos. Šią materiją suvaldyti gali burtininkas.

Minėti pavyzdžiai žodynuose ir gyvosios kalbos pavyzdžiai – frazeologizmai vaizdžiai parodo, kad melavimo, apgavystės veiksmas įsivaizduojamas kaip regėjimo aštrumo praradimas, panardinimas migloje, rūke, dūmuose, akių uždengimas, dėl kurio išsikreipia tikroviškas vaizdas. Įdomu, kad kartais panašiais frazeologizmais apibūdinamas ir alkoholio poveikis: *Akis uždumti* „apgauti, pasigerti“ (FŽ: 38); *Akis užpilti* „nugirdyti, nusigerti“ (FŽ: 39). Ir girtumas, ir apgaulė keičia žmogaus realybės suvokimą, sukelia regėjimus. Liaudies frazeologija atskleidžia ir kaip grįžtama į realybę. Tai vėlgi susiję su akių – regėjimo lauko – atvėrimu:

Akis atsikrapštyti „pasidaryti akylam, pastabiam“; *Akis atsivėrė* „suprato, paaiškėjo“; *Akis atverti* „padėti suprasti“ (FŽ: 13); *Miglos nuslinko nuo akių* „pamatė tikrovę“ (FŽ: 426).

Ir susiorientavus neatpažįstamoje vietovėje sakoma: *Kaip kokia valktis nu akių nukrito* („Kaip tikrai arčiau priejau, mun kaip kokia valktis nu akių nukrito – atpažinau vietą“) (LKŽe: *valktis*).

Tad kaip galima būtų paaiškinti monų veikimą? Galbūt čia susiduriame su įtaigos reiškiniu. Jis apibrėžiamas kaip „poveikis žmogaus psichikai, mažinantis jo sąmoningumą ir kritiškumą kuriam nors dalykui. Įtaiga gali sukelti tam tikrus pojūčius, emocines būsenas, vaizdinius, ja galima paskatinti tam tikriems veiksams“ (PTŽe: *įtaiga*). Iš tekstų matome, kad burtininkas žmonėms pasako, ką jis darys ar ką jie matys, t. y. tiesiog nurodo, ką jie turi matyti. Juk vėliau prie būrio prisijungęs stebėtojas nieko ypatingo nebepamato – jis tiesiog negirdėjo tokio paliepimo. Pokštaujantis burtininkas sugeba savo valiai pajungti kito žmogaus sąmonę, turi hipnotizuotojo savybių. Taip racionaliai

burtininko galias mėgina paaiškinti ir patys pasakotojai. Pastarųjų metų lauko tyrimų metu užrašyti prisiminimai apie per rąstą lendantį burtininką tiksliai atkartoja seniau užrašytų sakmių detales, bet atsiranda naujas komentaras:

„<...> I žmogus, skaitai, sako, vot aš per ito balkių perlįsiu. *Gipnozinkas*, nežino žmonės kas, kaimynas, skaityk. <...> Išėjo iš galo, tą daugiau buvo kaimynų, kap kartų, saka, galvų pridėjo, skaitai, galan balkio šito ir unlindo! Balkis net, sako, judėt pradėjęs. <...> Tas gi girdi, i anas, gi, skaitai, *hipnozę padarė*, kad, skaitai, šliaužė <...>.“ (LTRF cd 438/4/)

Tas pats pateikėjas paaiškino ir vieno žmogaus žvilgsnio poveikį kitam: „Žmonės aina iš dviejų pusių, pasižiūri vienas į kitą, ir kai praeina, traukia atsisuktą, „kurio silpnesnis hipnozės“ (LTRF cd 438/3/)⁵. Kitas pateikėjas burtininką Kazragį įvardina ekstrasensu (LTRF cd 663/5/).

Baigiamosios pastabos

Aptartose mitologinėse sakmėse išskirtinės asmenybės – burtininkai, neretai pavadinami monininkais, – užsiima ne įprasta veikla (gydyti žmones, teikti kitas paslaugas), o pokštuoja. Gretinant kalbinę, tautosakinę medžiagą, galima stebėti, kaip keitėsi monininko samprata. Senojoje lietuvių raštijoje (XVII–XVIII a.) tai burtininkas, žynys, bendruomenėje atliekantis tam tikras apeigas, mokantis pasitelkti magiją. O XIX a. pabaigos–XX a. I pusės kalbinėje bei folkloro medžiagoje monininkas suprantamas kaip burtininkas, gebantis rodyti monus – stebėtojams sukelti optines iliuzijas, paveikti objektus per atstumą. Vienas iš jo veiklos tikslų yra nepaprastų galių demonstravimas, siekiant įbauginti arba pralinksinti aplinkinius. Taip elgdavosi vietiniai, gerai pažįstami burtininkai.

Monininkais neretai pavadinami ir žmonės, reniantys pasirodymus žiūrovams ir demonstruojantys iliuzinius triukus. Tai asmenys, turintys hipnotinių gebėjimų, savotiškai keliaujantys aktorai. Iš žmonių prisiminimų galime atkurti tokių pasirodymų vaizdą. Jis artimas dabartiniams iliuzionistų pasirodymams ir veikiausiai yra jų pirmtakas.

5. Už šią medžiagą dėkoju dr. Daivai Vaitkevičienei.

ŠALTINIAI

- AT = The Types of Folktales: A Classification and Bibliography, Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen, translated and enlarged by Stith Thompson. Iš: *FF Communications*, 1964, No. 184.
- ATU = Hans-Jörg Uther. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, part I: *Animal Tales, Tales of Magic, Religious tales and Realistic Tales, with an Introduction*, part II: *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*, part III: *Appendices*, (*FF Communications*, 2004, No. 284–286), Helsinki.
- BLMS = Balys Jonas. *Lietuvių mitologijos sakmės*. [London]: Nida, 1956.
- BRMŠ = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Sudarė N. Vėlius, t. 3: *XVII amžius*. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996; t. 4: *XVIII amžius*. Vilnius, 2005.
- Brš 2 = Jonas Balys. *Raštai*. Parengė R. Repšienė, t. 2. Vilnius: LLTI, 2002.
- FBLM = Marjatta Jauhainen. The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen- and Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (FFC 182). Iš: *FF Communications*, No. 267, Helsinki, 1998.
- FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Vilnius: LKI, 2001.
- KbLPTK 3 = Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 3: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*. Vilnius: LLTI, 2002.
- KNML = J. R. W. Sinnighe. Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten. Iš: *FF Communications*, No. 132, Helsinki, 1943.
- LE – *Lietuvių enciklopedija*, t. 19: *Mintis-Naronowicz*. Vilnius: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1959.
- LKŽe = *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XIX. Vilnius, 1941–1999. Prieiga per internetą: <www.lkz.lt>.
- LTR = Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.
- LTRF = Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka.
- MF 2000 = *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs*, vol. 1: A–K. Ed. C. Lindhal, J. McNamara, J. Lindow, Santa Barbara–Denver–Oxford, 2000.
- MT = Elisonas Jurgis. Mūsų krašto fauna lietuvių tautosakoje. Iš: *Mūsų tautosaka*, t. 5, 1932.
- MLE = *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 3: Mec-Rag. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2006.
- MŠ = Elisonas Jurgis. Mūsų krašto ropliai (reptilia) lietuvių folkloro šviesoje. Iš: *Mūsų tautosaka*, t. 3, 1931 p. 81–180.
- PTŽe = *Psichologijos terminų žodynas*. Paruošė R. Augis, R. Kočiūnas, B. Abraitienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. Prieiga per internetą: <www.xn--ratija-ckb.lt/apie/i%C5%A1tekliai/6188?did=74>
- SJP = *Słownik języka polskiego*. M. Samuel Bogumił Linde, T. 3: M–O Warszawa: Gutenberg-Print, 1994 (pirmasis leidimas 1809).
- SPRN = *Słownik polsko-rossyjsko-niemiecki–Słovar 'pol'sko-rossijsko-německij* przez J. A. E. Szmida. Korn, 1834.
- TSFL = Bengt af Klintberg. The Types of the Swedish Folk Legend. Iš: *FF Communications*, No. 300, Helsinki, 2010.
- ŠM = Šilainis E. Monininkai. Iš: *Keleivis*. 1957, nr.11–12.
- VLD = *Laumių dovanos*. Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius, 1979.
- СД 2 = *Славянские древности: этнолингвистический словарь в пяти томах*, под редакцией Н. И. Толстого, Москва, т. 2: Д–К, 1999.

LITERATŪRA

- Beresnevičius 2001 = Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.
- Kirdienė 2002 = Gaila Kirdienė. *Smuikas ir smuikavimas lietuvių etninėje kultūroje*. Vilnius, 2002.

- Sekretaj moninimo 1897* = Juozapo Matuczio, Sekretaj moninimo arba Kajp taptie monininku: Giera kniga del iszsymokinimo palinksmtintie besedas ir linksmaj pralajstie wakarus, 1897 Brooklyne.
- Vaitkevičienė 2011 = Daiva Vaitkevičienė. Užkalbėjimas kaip komunikacijos procesas: Šimo Augulio (1880–1935) maginė praktika Gervėčių sociokultūriniame kontekste. Iš: *Gervėčiai: istorinė atmintis ir kultūrinis tapatumas*, pranešimų tezės, 2011 lapkričio 7–8 d., Vilnius: VU.
- Vėlius 1977 = Norbertas Vėlius. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakiai*. Vilnius: Vaga, 1977.
- Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis: folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
- Vėlius 1989 = Norbertas Vėlius. Tautosakinis personažas ir jo prototipas. Iš: *Gervėčiai*. Monografija. Vilnius: Mintis, 1989, p. 346–356.
- Vėlius 1996 = Norbertas Vėlius. Baltų religijos ir mitologijos šaltinių pobūdis. Iš: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996, t. 1, Vilnius, p. 22–49.

Merry magic in traditional Lithuanian culture: the joking wizard

Jūratė ŠLEKONYTĖ

At the centre of attention are Lithuanian mythological stories and the extraordinary people they tell of – wizards, who use their magical powers for entertainment. They were often called *monininkas* (illusionist). In old Lithuanian writings (17th–18th c.), such persons were called by the community magicians, wizards, wise men – they would perform certain rituals and knew how to use magic. Meanwhile, at the end of the 19th–first half of the 20th c., in oral and folkloric material these *monininkai* were understood as being magicians who could perform *monai* – optical illusions to trick their audience, move objects from a distance, convince people that they can see water, fire, that non-living things are moving or turning into living beings. At the end of the 19th–mid 20th c. and in the 21st c. the following individuals were described in mythological stories — peasants or musicians, beggars, craftsmen, millers, but they are usually anonymous, while there are famous wizards, who are remembered to this day, such as the wizard Kazragys of Samogitia, or Šimutis from the Gervėčiai region. It was believed that they had a connection with mythical, “otherworldly” powers, which is why they could perform magic.

Travelling illusionists were also known as *monininkai*, demonstrating optical illusions for a fee. Their abilities are thought of as a certain “hocus-pocus” (Lit. *akių dūmimas*, literally translated as “blowing smoke into one’s eyes”), i.e. a visual disturbance using volatile substances (smoke, mist, fog, etc.). This is also reflected in the phraseology of the Lithuanian language.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, Vilnius
E. paštas: jurates@liti.lt

Gauta 2016 10 15, įteikta spaudai 2016 11 21